

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ

Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 287 s. (ISBN 975-8190-35-0)

Mezhepler, içinde buldukları dönemin fikrî ve dinî tezahürlerinin kurumsallaşması sonucu oluşmuş yapılar olup, din ile özdeşleştirilemezler. Dolayısı ile onları doğuran tarihî, siyasî, toplumsal ve iktisadî şartları tanımadan mezheplerin görüşlerini ve davranışlarını sıhhatli bir şekilde temellendirebilmek ve anlayabilmek pek mümkün değildir. İslam Düşüncesinde grupları ele alan Mezhepler Tarihi kaynaklarının en büyük eksiklikleri de bu noktada toplanmaktadır. Ancak yine de bu eksiklikleri gidermenin veya en aza indirmenin yolu, başta incelenen mezhebin kendi eserleri olmak üzere teşekkül ettiği döneme en yakın Mezhepler Tarihi, tarih, biyografi, edebiyat vb. eserlerine başvurmaktan geçer. Bu bağlamda özellikle Mezhepler Tarihi kitaplarında mezheplerin görüşleri ile ilgili olarak genel hükümler verilir ve bu hükümlerin yazarın zihninde kime ait olduğunu tespit edebilmek çoğu zaman mümkün değildir. Bu durumda da söz konusu hükümlerin mezheplerin teşekkül sürecini incelerken fazla katkısı olmamaktadır. Bunun için söz konusu eserlerdeki bu genel hükümlerden daha çok bizzat incelenen mezhebe mensup kişilere atfedilen görüşlerden hareketle, ele alınan kişi veya mezhepler hakkında değerlendirmelere gitmek, fikirlerin teşekkül ve gelişim süreçlerini ortaya koymak daha sağlıklı bir yoldur. Diğer yandan mezhep önde gelenleri ve görüşleriyle ilgili olarak taraftarları ve muhalifleri tarafından mübalağalı övgü ve yergi rivayetleri aktarılabildiğinden, râvîlerinin eğilimlerini de göz önünde bulundurarak menkulde makulü arama ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde bu rivayetleri ele almak gerekir.

Bu ilkeler çerçevesinde Ebu'l-Huzeyl Allâf ve görüşleri merkez alınarak İslam düşüncesinde akla vurgu yapan bir mezhep olan Mu'tezile'nin *Beş Esas*'ının teşekkül süreci üzerine yapılmış doktora tezinin (Ankara 1998) kitaplaştırılmasıyla ortaya çıkan *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mutezilenin Olu-*

şumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf isimli çalışma, Giriş (ss. 1-41) ve üç bölümden oluşmakta olup; I. bölüm (ss. 43-92) "Ebu'l-Hüzeyl'den Önce İlk Mu'tezilî Fikirler"; II. bölüm (ss. 93-140) "Ebu'l-Hüzeyl Allaf'ın Hayatı ve Yaşadığı Ortam"; III. bölüm (ss. 141-248) "Ebu'l-Hüzeyl Allaf ve Mu'tezile'nin Beş Esasının Teşekkülü" başlığını taşır.

Giriş bölümünde takip edilen metot ve kaynakların değerlendirmesinin (ss. 11-25) yanı sıra Mu'tezile kavramının genel çerçevesi çizilmeye çalışılmış; bu kavramın değişik zaman dilimlerinde aldığı anlamlar, çağdaş Müslüman ve müsteşrik araştırmacıların ileri sürdükleri tezler de göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir. Vasil ve Amr'ın yaşadığı dönemde Mu'tezile kavramına yüklenen küçük düşürücü anlamın, daha sonra Mu'tezile'nin bu ismi benimsemesiyle olumlu bir değişime uğradığına vurgu yapılmıştır. Bu değişimin tespiti, Mu'tezile'nin değişik zamanlarda farklı görüşlere ve anlayışlara sahip olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu çerçevede Ebû'l-Hüzeyl'le birlikte, Mu'tezile içinde felsefi kavramların kullanımının yanı sıra *Beş Usûlün* ön plana çıktığı ve bu beş öğretinin *Tevhid* ve *Adl* ilkeleri üzerinde merkezileştiği belirlenmiştir. (ss. 25-41).

Birinci bölümde Ebû'l-Hüzeyl'den önce *Beş Esasın* teşekkül edip etmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk teşekkül eden esasın, büyük günah işleyenin konumuyla ilgili olan *el-Menziletü beyne'l Menziletayn* olduğu ve onun içerisinde kâfir, mü'min, fâsık, münafık, kebîre ve Mürtekib-i Kebîre gibi kavramların tanımlandığı belirtilerek bu görüşün, Vasil b. Atâ tarafından ileri sürüldüğü tespiti yapılmıştır. (ss. 43-62).

İkinci olarak teşekkül eden esasın *Va'd ve Va'id* olduğu ve onun Mürtekib-i Kebîre'nin durumuyla ilgili tartışmaların bir sonucu ve ayrıntısı olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Vasil'la birlikte kapalı bir şekilde gündeme gelen *el-Va'd ve'l-Va'id* prensibinin, Amr b. Ubeyd'le farklı bir boyut kazandığı ve bu sebeple söz konusu prensibin *el-Menziletü beyne'l-Menziletayn* ilkesi esas alınarak 110/728'den sonra teşekkül ettiği sonucuna ulaşılmıştır. (ss. 62-67).

Üçüncü olarak teşekkül eden *el-Emru bi'l Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker* esasının, zulme karşı güçle karşı koyma ve adil olmayan yönetime isyan olarak tanımlanabilecek siyasi boyutu ve iyiliğin yerleştirilmesi ve kötülüğün ortadan kaldırılması şeklinde ifade edilebilecek ahlakî boyutu bulunduğu ifade edilmiştir. Bunlardan siyasi boyutun Vasil ve Amr tarafından teşekkül ettirildiği, ahlakî boyutunun ise Ebu Ali Cübbaî ve Ebu Haşim Cübbaî tarafından geliştirildiği belirtilmiştir. (ss. 67-75).

Yine burada Mu'tezile'nin *Tevhid* esası içerisinde mütalâa ettiği Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'an ve cevher-i ferd, araz, cisim, alem gibi konuların Ebu'l-

Hüzeyl'den önce basit düzeyde tartışıldığı ifade edilmiştir. Allah'ın cisim veya gölge olmadığı, şahıs, cevher veya araz kabul edilemeyeceği, Allah için uzunluk, derinlik ve genişliğin söz konusu olmadığı, parçalara ayrılamayacağı ve bölünemeyeceği, fikirlerinin Ebu'l-Hüzeyl'den önce gündeme gelmediği belirtilerek ondan önce *Tevhid* esasının tam olarak teşekkül etmediği tespiti yapılmıştır. (ss. 76-79).

Ayrıca *Adl* esasıyla ilgili tartışmaların temelini oluşturan kader problemi ile ilgili münakaşaların teorik bazda Hasan Basrî ile başladığı, onun da insan sorumluluğu ve Allah'ın adaleti konularıyla birlikte adalet prensibinin temelini oluşturduğu anlatılmıştır. Amr b. Ubeyd'in de, Allah'ın insanlara hür irade verdiği ve onların fiillerinden dolayı sorumlu oldukları hususunu canlı tutmaya ve işlemeye çalıştığı ifade edilmiştir. Allah'ın yaratmasının belli bir sınırdan biteceği, Allah'ı tanımayan birinin O'na itaatinin vuku bulabileceği, emirlerini terk eden kimsenin aslında onun yasakladıklarını yaratmış olacağı gibi *Adl* prensibinin önemli konularının Ebû'l-Hüzeyl'den önce işlenmediği ve dolayısıyla bu esasın da tam olarak teşekkül etmediği sonucuna ulaşılmıştır. (ss. 79-90).

İkinci bölümde Ebû'l-Hüzeyl'in aktif konumda olduğu Harun Reşid ve Me'mun dönemlerinin siyasî, ilmî, kültürel ve ekonomik durumu irdelenmiş ve bu dönemde hız kazanan tercüme faaliyetlerine değinilmiştir. Ebû'l-Hüzeyl'i Yunan felsefesini incelemeye sevk eden sebebin, mücadele verdiği filozoflara ve diğer din ve kültür mensuplarına karşı kendi tartışma metotlarını kullanarak cevap verme çabası olduğu belirtilmiştir. Vasıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'ten sonraki dönemde Mu'tezile mezhebi açısından önemli bilgi boşluğunun olduğu vurgulanarak Ebû'l-Hüzeyl'den önce Basra ilim meclisinin başkanı olan Dırar b. Amr üzerinde durulmuş ve onun âleme ilişkin fikirleri ve felsefenin İslam dünyasında özümsemesindeki katkıları ile Ebû'l-Hüzeyl'in fikirlerinin teşekkül etmesine ortam hazırladığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu bölümde Ebû'l-Hüzeyl'in Abbasi yönetimiyle ve çağdaşı bazı Mu'tezilî şahıslarla ilişkisi anlatılmış; saray çevresiyle ilk tanışıklığının Bermekîlerin vezirlik döneminde olduğu belirtilmiştir. Dolayısı ile bu bölüm daha çok Ebû'l-Hüzeyl'in fikirlerinin oluştuğu ortamın genel bir tahlili niteliğindedir. (ss. 93-140).

Üçüncü bölümde *Usûl-ü Hamse* kavramını ilk telaffuz eden ve bu konuda ilk eser yazan kişinin Ebû'l-Hüzeyl olduğu ifade edilerek, beş esasla ilgili neler ortaya koyduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda onun *el-Menziletü beyne'l Menzileteyn, el-Va'd ve'l-Vâid ve el-Emru bi'l Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker* esasları üzerinde öncekilerden farklı ve özgün görüşler sunmadığı ortaya konarak, özgün görüşlerinin *Adl* ve *Tevhid* prensipleri üzerinde yoğunlaştığı ifade edil-

miştir. (ss. 141-147).

Tevhide ilişkin görüşlerinin, bazı İslam dışı dinlerdeki düalizme, teşbih ve tecsim'de bulunan İslam fırkalarına ve özellikle de Hadis ehlinin Kur'anî kavramları aynen almalarına karşı yapılan tartışmalar neticesinde teşekkül ettiği tespiti yapılmıştır. Bu çerçevede Allah'ın sıfatlarının Zâtının özü olduğu fikrini ilk ortaya koyanın Ebû'l-Hüzeyl olduğu belirlenmiştir (ss. 147-167). Ayrıca onun *Tevhid*'le irtibatlandırarak ileri sürdüğü tabiata ilişkin fikirler ve atom (cevherü'l-vahid), cisim, araz ve hareket kavramlarını esas alarak ortaya koyduğu alem anlayışı ele alınmıştır (ss. 167-189).

Ebû'l Hüzeyl'in "tüm fiillerin yok olacağı gibi, öte dünyada tüm hareketler de duracak ve hareket olmayacaktır" şeklindeki iddiasını, *Tevhid* ilkesi çerçevesinde ele aldığı; buna rağmen ekol içerisinde de yoğun bir şekilde eleştirildiği ifade edilmiştir. Bu ilke ile ilgili olarak onun, Allah-alem ilişkisi, cisim, cüz ü la yetecezzâ, hareket, sükun, ilahi sıfatlar, makdûrâtın sonluluğu, cennet ve cehennem ehlinin hareketleri gibi konularda derinleştiği ve bunun sonucunda Mu'tezile'nin en önemli esası olan *Tevhid* prensibinin teşekkül ettiği kanaati öne sürülmüştür. (ss. 190-202)

Bu bölüm içerisinde Mu'tezile'nin üzerinde önemle durduğu *Beş Usûl*den biri olan *Adli*, ilahi fiilin en önemli sıfatı kabul eden Ebû'l-Hüzeyl'in, zulümden uzak adalet anlayışıyla tenzihte bulunduğu ifade edilmiştir. İlahi adalet bahsi içerisinde, O'nun insan için onurlu olanı icra edeceği, O'ndan şerrin sudur etmeyeceği vb. konular ele alınmıştır. İnsan fiilleri bahsi içerisinde de hür irade, istitâa, sorumluluk, sevap ve ikâbın insanın ameline bağlı olduğu vb. konular yer almıştır. Ebû'l Hüzeyl'in insanın mükellef bir varlık olmasını akıl, hür irade ve kendisine verilen potansiyel güç yani istitâ'a'ya bağladığı ifade edilmiştir. (ss. 202-230).

Yine burada Mürcie, Cehmiyye, Rafıza ve diğer İslam fırkalarından muhalifleriyle yaptığı tartışmalar neticesinde, iyi-kötü (hayır-şer), güzel-çirkin (husun-kubuh), adalet-zulüm (adl-cevr), tek makdûra iki kadirin birleşmesi, insanın fiilleri, mütevellid fiiller gibi konularda ileri sürdüğü görüşler ele alınarak Mu'tezile'nin *Tevhid*'ten sonraki önemli esası *Adl*'in teşekkülünde etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (ss. 233-237).

Ebu'l Huzeyl'in fikirlerinin, Mu'tezile mezhebi ve İslam Düşüncesine katkısı bağlamında da, onun *Beş Esasın* teşekkülünde önemli bir yeri olduğu ve Mu'tezile mezhebini sistemleştirdiği; *Tevhid* ve *Adl* ilkeleri üzerinde derinleşmesi ve tartışma meclislerinin önde gelen simalarından olmasıyla, kelim ilminin teşekkülünde kayda değer bir rolünün bulunduğu belirtilmiştir. (ss. 238-248).

Netice itibarı ile detaylı olarak hazırlanmış bir dizin de (ss. 267-287) ihtiva eden *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebûl-Hüzeyl Allafisimli* kitap, konu ile ilgili ana kaynaklar çerçevesinde bilimsel yöntemlerle hazırlanmış bir çalışma olup, akli öne çıkararak İslam düşüncesine damgasını vurmuş olan “Mu'tezilî Düşünce”nin teşekkül sürecinin bir kesitini önemli ölçüde aydınlığa kavuşturmuştur. Bu yönüyle orijinal nitelik taşıdığı açıktır. Ayrıca Mu'tezile üzerine Türkçe yapılan çalışmalar bağlamında bu çapta ve derinlikte ilk olma vasfını taşımakta ve konu ile ilgilenenler için Mu'tezile'nin teşekkül süreci ve Ebu'l-Huzeyl'in bundaki rolünü sağlıklı bir şekilde değerlendirebilme ve İslam Düşüncesindeki aklîleşme sürecine ilişkin fikir yürütebilme hususunda önemli katkılar sağlayacaktır.

Mehmet ÜMİT*

* Dr. , Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mehमित@gmail.com